

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

Dziewońska-Kiss Dorota Maria

**AZ ÉLET ÉS A HALÁL KONCEPTUALIZÁCIÓJA A LENGYEL
ÉS A MAGYAR NYELVBEN
(a frazeológiai kapcsolatok és a kérdőíves anyag tükrében)**

Készült
Az ELTE BTK Szlav és Balti Filológiai Intézet
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Szláv Nyelvtudományi Programjának keretében

Budapest, 2011

Az élet és a halál konceptualizációja a lengyel és a magyar nyelvben (a frazeológiai kapcsolatok és a kérdőíves anyag tükrében)

Jelen munkánkban a nyelvet olyan kódrendszerként értelmezzük, amely óriási mennyiségű információt képes rögzíteni és továbbítani. Mivel a nyelv olyan kultúrtermék, amely az adott nyelvközösség tapasztalatait, világnézetét, hagyományait, axiológiai rendszerét stb. tartalmazza, ezért kultúrachívumnak is szokás nevezni. A nyelv segítségével az emberek kategorizálják, konceptualizálják és minősítik a valóságot. Ennek eredménye a világkép, amely a nyelvi struktúrákban, elsősorban a grammatikai és lexikális struktúrákban tükröződik.

Bañcerowski elméletét követve a világ nyelvi képe nem más, mint az emberről és a világról alkotott elképzelések összessége, amely generációkról generációkra száll tovább metaforák, szólások, közmondások, frazeológiai kapcsolatok, valamint sajátos hétköznapi fordulatok formájában. Csak a nyelvben rögzült világkép rekonstrukciója útján juthatunk el azokhoz az információkhoz, melyekből megtudhatjuk, hogy a különböző etnikai csoportok milyen kritériumok alapján végzik el a világ jelenségeinek konceptualizációját, kategorizálását, illetve minősítését. A nyelvben tükröződik az egész társadalmi tapasztalat, a nemzeti kolorit, amely lehetővé teszi, hogy az ember a nyelv segítségével ne csak állításokat közöljön a valóság létezési formáiról, hanem minősítse is azokat.

A nyelv az objektív valóságnak nem izomorf képe, hanem alanyi interpretációja. A világ nyelvi képe kutatásának az a célja, hogy a nyelv és a nyelvhasználat által megismerjük a világról való tudásunkat, elemeinek kategorizálását, konceptualizálását, valamint jellemzőit és minősítését is. A világ nyelvi képe mint fogalom elég gazdag hagyománnyal rendelkezik mind az európai, mind pedig az amerikai nyelvtudományban, s fontos helyet foglal el a szemantikában is. Több lényeges kérdésre keresi a választ, egyrészt arra, hogy a nyelv a nyelven kívüli valóságnak milyen képét tartalmazza, és hogy ez a kép miből áll, másrészt arra, hogy milyen információk, milyen tudás és tapasztalat rögzül a nyelvben azok közül, melyeket egy adott nyelvközösség létrehozott, sajátjának tekint és nemzedékről nemzedékre továbbadja. A valóság nyelvi képe minden nyelvközösségnek más és más, ezért a kategorizációk és a konceptualizációk is eltérnek egymástól. Így az egyik nyelvről a másikra történő fordítás nem más, mint a világ nyelvi képének kölcsönös megfeleltetése. A világ nyelvi képével kapcsolatos kutatások a szókincs különböző rétegeire irányulnak.

Köztudott, hogy a világ nyelvi képének a definíciójáról több különböző vélemény létezik. Kutatásunkban a Bañcerowski által megfogalmazott definíciót tekintjük irányadónak, mely szerint „A világ nyelvi képe nem más, mint azok által a nyelvhasználók által tapasztalt objektívan létező valóságnak a képe, akik hasonló tapasztalatokkal

rendelkezik, és hasonló értékeket vallanak. A világ nyelvi képét a valóságról szóló tudásfajtaként is értelmezhetjük, amely egyidejűleg a tudás hordozóját is feltételezi. Ez pedig nem más, mint az ember mentális információs térképe, azaz a világról megalkotott belső (alanyi) képe, amelynek a nyelv az integráns részét képezi, s mivel ez a kép csak a nyelvben létezik, benne van kódolva és rögzítve a nem lineáris fogalmi struktúra formájában. Ez a világ nem tudományos, hanem naiv, mindennapi, szubjektív képe”. (Bańcerowski 2008: 140).

A disszertáció fő tárgya az **élet** és a **halál** fogalma nyelvi képének rekonstruálása a lengyel és a magyar nyelvben kérdőíves anyag és frazeológiai kapcsolatok tükrében.

Jelen vizsgálatnak a célja az *élet* és a *halál* szavak mögött meghúzódó kép bemutatása, belső taxonómiájának leírása, a kategorizáció és a konceptualizáció módszereinek feltárása és összehasonlítása.

Ennek feltárására kérdőíves vizsgálatot végeztünk, amelyben 525 válaszadó vett részt, akik 34 kérdésre adtak választ (17 kérdés az **élet** fogalomra vonatkozott, és 17 kérdés a **halál** fogalomról szólt). A résztvevők kiválasztása véletlenszerű volt. A kérdőív első három kérdése személyes adatokra vonatkozott: a kérdőív kitöltő nemére, életkorára és iskolai végzettségére. További kérdések a következők voltak: *Mi az élet?; Milyen lehet az élet?; Mi az élet célja? Érték-e az élet, és miért?; Milyen az ideális életmód?; Sorolja fel az élet legfontosabb értékeit!; Mi jut eszébe az élet szóról?; Milyen szakaszokból áll az élet?; Milyen igék kapcsolódnak az élet szóhoz?; Mit változtatna meg Ön az életében?; Mi szükséges az élethez?; Sorolja fel az élet szó rokon értelmű szavait, kifejezéseit (szinonimáit)!; Sorolja fel az élet szó ellentétes jelentésű szavait, kifejezéseit (antonimáit)!; Milyen közmondást, kifejezést, szólást, dalt stb. ismer az élet fogalommal kapcsolatban?*

Mi a halál?; Milyen lehet a halál?; Mi a halál értelme?; Érték-e a halál, és miért?; Milyen az ideális halál?; Sorolja fel a halál jelképeit!; Mi jut eszébe, ha a halál szót hallja?; Milyen szakaszokból áll a halál?; Milyen igék kapcsolódnak a halál szóhoz?; Gondol e a saját haláláról és hogyan?; Hogy néz ki a halál?; Sorolja fel a halál szó rokonértelmű szavait, kifejezéseit (szinonimáit)!; Sorolja fel a halál szó ellentétes jelentésű szavait, kifejezéseit (antonimáit)!; Milyen közmondást, kifejezést, szólást, dalt stb. ismer a halál fogalommal kapcsolatban?.

A válaszok nagy száma és különbözősége miatt a kérdőíves anyagot több profil szerint rendeztük és táblázatos formában adtuk meg. A százalékos mutatók a leggyakrabban előforduló válaszokat tükrözik (a táblázatban csupán a 10%-nál magasabb értékek

szerepelnek). A konkrét példák mellett zárójelben megadott szám a kapott válaszok számát mutatja.

Munkánk során figyelembe vettük a lengyel és a magyar értelmező szótárak definícióit, a frazeológiai szótárak anyagát, a lengyel és a magyar szólások és közmondások gyűjteményét, valamint a hétköznapi beszédben elhangzott kifejezéseket is.

A disszertáció bevezetésből és hét fejezetből áll. A disszertáció végén megadtuk az élet és halál fogalomra adott válaszok profiljainak csoportosítását, frazeológiai kapcsolatok (amelyekben az adott fogalmak szerepelnek) összeállítását, bibliográfiát, rövidítések jegyzékét, a diagramok és táblázatok listáját. Mellékletként csatoltuk a kérdőívek mintáját is.

Az első két fejezetben, az **élet** fogalom konceptualizációjával és kategorizációjával (az aktuális lengyel és magyar beszélők nyelvében) foglalkozunk.

Megállapítottuk, hogy a magyar résztvevők számára az élet *lét, folyamat, biológiai és kémiai folyamat, a legfontosabb dolog a világon, út, születés és halál közötti időszak, Istentől kapott ajándék, valami lehetőség vagy idő*. A megkérdezettek szerint az életben kell hogy *cél* legyen, például olyan *cselekvés*, ami *fajfenntartásra* irányul. A **Milyen az ideális életmód?** kérdésre a *kiegyensúlyozott, aktív és egészséges* életmód volt a leggyakrabban előforduló válasz. A válaszadók nagy többsége a *szerelem, család, barátság, egészség, boldogság, szerelem* és az *emberi kapcsolatokat* sorolta fel, mint az élet legfontosabb értékeit.

A lengyel megkérdezettek az életet a magyarokhoz hasonlóan, mint *cselekvést* konceptualizálják, amely *célhoz* vezet. Az életnek **pozitív** értéke akkor van, ha *boldog, szép és nyugodt*, **negatív** értéke pedig akkor, amikor *nehéz, rossz, unalmas*. A válaszadók elég gyakran az életet, mint egy *ajándék, út, lét, folyamat, idő, családi és ismerős körként* interpretálják. A lengyel megkérdezettek szerint az élethez elengedhetetlen a *család, létbiztonság* és az *érzések*. Továbbá a *célt, elfoglaltságot, mások támogatását és megértését* sorolták fel.

A nyelvben rögzült világnép rekonstruálása arra utal, hogy a lengyel és magyar nyelvben az **élet** fogalmának belső taxonómiája, extenziója nagyon gazdag konnotációkkal rendelkezik, és többprofilú kognitív bázist alkot.

Az összegyűjtött anyag gazdagsága és sokszínűsége azt is mutatja, hogy az élet szó mögött elrejtett világnép az ember saját tapasztalatait, társadalmi hovatartozását, iskolai végzettségét, világnézetét, társadalmi fejlődési állapotát stb. tükrözi.

A következő két fejezetben a **halál** fogalmát elemezzük. Az összegyűjtött anyag alapján látható, hogy mind a lengyel, mind a magyar nyelvben szép számban találunk olyan kifejezéseket, frazeológiai kapcsolatokat, metaforákat és szimbólumokat, melyek a halál

komponenst tartalmazzák. Mivel magukba foglalják az emberi kultúrtapasztalatokat, a vallási és társadalmi hovatartozást, az ember létezésének és mindennapi cselekvéseinek módozatait, különböző megítélések hangulati elemeit is, ezért a résztvevők gyakran válaszoltak ezek segítségével a kérdőív kérdéseire.

Az ötödik fejezet az **élet** fogalom összehasonlítását mutatja be a lengyel és a magyar nyelvben.

Mindkét nyelvben nagy hangsúlyt kapott az *élet* mint **TARTÁLY** metafora, amelynek például súlya (*nehéz élet, könnyű élet*) és hosszúsága (*rövid élet, hosszú élet*) van. Az élet mint **TARTÁLY** az érzelmek és egyebek tárolására szolgál, pl.: *értékekkel teli; kínokkal teli stb.*

Néhány metaforikus kifejezésben az élet egy **ÉTEL** teli ízekkel: *édes élet, keserű élet*; illattal vagy szaggal: *büdös élet* értelmeződik. Gyakran az *élet* **ÉRTÉKES CSERETÁRGYKÉNT** jelenik meg, pl.: *pénzt vagy életet* vagy olyan **ÉRTÉKES TÁRGY**, amely nagyon törékeny, pl.: *az élet csodálatos, de törékeny; törékeny az élet*. Az élet mint **FIZETŐESZKÖZ** is konceptualizálódik, pl.: *az életével fizet*, vagy egy olyan **ÉRTÉK**, amelyért érdemes harcolni és küzdeni, pl.: *küzdelem életre-halálra*.

Továbbá mindkét nyelvben az életet a **SZÍNHÁZHOZ**, a **FILMHEZ**, és az **ÓCEÁNHOZ**, hasonlították, a lengyel nyelvben a **ZENÉHEZ** is.

Mindkét nyelvben az *élet* mint **AXIOLÓGIAI KATEGÓRIA** elsősorban *legfontosabb érték*ként konceptualizálódik, az **ONTOLOGIAI KATEGÓRIÁBAN** az élet mint *lét és létezés, egzisztencia, evolúció* szerepel, a **TÁRSADALMI KATEGÓRIA** az *életet* mint *tevékenységet, valamint az emberekhez, világhoz és önmagunkhoz való jó hozzáállást* tükrözi, és mint egy cselekvést, ami a *fajfenntartásra, önmegvalósításra és fejlődésre* irányul. Az **ETIKAI KATEGÓRIÁBA** a *szellemi és lelki fejlődés* tartozik. A **BIOLÓGIAI KATEGORIZÁCIÓ** keretében az élet mint *fajfenntartás, természet, a szervezet aktivitása, az emberi szervezet állapota stb.* szerepel. Az élet mint **VALLÁSI KATEGÓRIA** a *Dekalógus, hit, az Isten ajándéka stb.* konceptualizációban nyilvánul meg.

A felsorolt kifejezések között olyanok is szerepelnek, amelyek mindkét nyelvben pejoratív minősítéssel bírnak, például magyarban *szar az élet, mi vagyunk a verebek rajta; az élet kurva szar*; és lengyelben *az élet, mint egy wc papír – hosszú, szürke, érdes és seggtörlésre való; Ó élet, ha lenne segged, jól belerúgnék!*

A hatodik fejezetben a halál fogalom összehasonlításával foglalkozunk a lengyel és a

magyar nyelvben. A kutatás eredménye azt mutatja, hogy mindkét nyelvben a halál gyakran *utazással, mozgással, jobblétre szenderüléssel, átlépéssel valahová, továbblépéssel stb.* azonosítható.

A lengyel és a magyar résztvevőknél a halál metaforikus meghatározása olyan kifejezésekben nyilvánul meg, mint például: *a halál egy álom, a halál egy pihenés, a halál egy út, a halál egy új lehetőség stb.*

A résztvevők nagy százaléka a halálnak vallási (*azért érték, mert találkozhatunk az elhunyt rokonainkkal, barátainkkal*), szellemi (*ez által az életünket sokkal többre értékeljük*), etikai (*a halál igazságos.*), anyagi (*a vállalkozónak biztos érték*), ideológiai (*feláldozni az életet valakiért*) és didaktikus (*sokat lehet tőle tanulni*) értéket rendel hozzá.

Mindkét nyelvben a *halál* mint **AXIOLÓGIAI KATEGÓRIA** elsősorban a *jó* és *rossz* értékeként konceptualizálódik, az **ONTOLOGIAI KATEGÓRIÁBAN** a halál mint az *evolúció alapja, természetes folyamat, trofikus lánc* szerepel, a **TÁRSADALMI KATEGÓRIA** a halál mint *egy viszonyítási pont az emberi életpályához, annak szakaszaihoz, a világ felfogásához* értelmeződik. Az **ETIKAI KATEGÓRIÁBA** a halál mint *a világ átértékelés* tartozik. A **BIOLÓGIAI KATEGORIZÁCIÓ** keretében a halál *szabályozza a természetbeli folyamatokat stb.* A halál mint **VALLÁSI KATEGÓRIA** olyan konceptualizációban nyilvánul meg, mint például: *belépés a mennyországba, pokolba, találkozás Istennel, rokonokkal stb.*

Az utolsó fejezet az élet és a halál perszónifikációjáról és animizációjáról szól. A kérdőíves anyagból vett példák azt mutatják, hogy mindkét nyelvben a halál elsősorban, **EMBERKÉNT** konceptualizálódik, mint például: **KASZÁS** (*a halál kaszál*), **IGAZSÁGOS BÍRÓ** (*a halál a gazdagokat meg a szegény kapásokat mind egy halomba vágja*), **ELLENSÉG** (*küzd a halállal*), **AGRESSZOR/TÁMADÓ** (*a halál gyilkol*), **VENDÉG** (*nem akkor jön el a halál, mikor mi akarnánk*), **RABLÓ** (*a halál nem kérdez csak elvisz*), **ÉLŐLÉNY** (*a halál torkában van; a halál torkában ragadt*).

A megkérdezettek az életet olyan emberrel azonosítják, akitől búcsúzunk (*elbúcsúzik az élettől*), aki talán kedves tud lenni (*ha kedves az élete*), akitől sokat lehet tanulni (*az élet a legjobb tanítómester*). Az életnek, mint embernek jövőmondó képessége van, pl.: *rövid az élet, hosszú a sír; amilyen az élete, olyan lesz a halála*. Olyan kifejezés, mint *pofoz az élet* arra utal, hogy az élet fogalom az **ELLENSÉG** metaforáját is bírja. Mindkét nyelvben az élet mint **ÉLŐLÉNY** metafora is szerepel. Az **ÉLŐLÉNY** állandó mozgásban van, pl.: *az élet megy tovább, eljárt fölötte az élet stb.*

A kutatás rámutatott arra, hogy a szóban forgó fogalom kognitív bázisába több profil, ill. konceptualizáció tartozik. Megállapítható, hogy a válaszadók az **élet** és a **halál** fogalmát

polikategoriális módon interpretálják: **ONTOLÓGIAI, AXIOLÓGIAI, ETIKAI, BIOLÓGIAI, VALLÁSI és TÁRSADALMI** kategóriák szerint. Hozzá kell tenni azonban azt is, hogy az aktuális nyelvhasználók az **élet** és **halál** fogalmát különböző módon határozzák meg, amely jelentősen eltér a szótári definícióktól és a tudományos nyelvben megfogalmazottaktól.

Munkánkban az **élet** és a **halál** fogalom alapján igyekeztünk bemutatni, milyen módon kategorizálják, konceptualizálják és minősítik az őket körülvevő objektív valóságot a magyar és lengyel nyelvhasználók.

A témával kapcsolatos publikációk

1. **Állatnevek és állati testrészek a lengyel és magyar nyelvi minősítésben.** In: Bárdosi Vilmos (szerk.) 2010: Világkép a nyelvben és a nyelvhasználatban. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 69-76.
2. **Az élet fogalma a világ magyar nyelvi képében kérdőíves anyag alapján** <http://www.filologia.hu/tanulmanyok/az-elet-fogalma-a-vilag-magyar-nyelvi-kepeben-kerdoives-anyag-alapjan/minden-oldal.html>
3. **Tyle, co kot naplakał, czyli krótkich zdań kilka na temat językowego obrazu kota w polskiej i węgierskiej frazeologii.** In: StSl Hung. 55 (2010), 239-246.
4. **A nyelvi világkép fogalmának szerepe a glottodidaktikában** (lengyel és magyar nyelvű anyagok alapján). In: 2010, 1-2: Studia Slavica Savariensia, 161-171.
5. **A szem fogalmának nyelvi képe a lengyel frazeológiai kapcsolatokban és közmondásokban** <http://www.filologia.hu/tanulmanyok/a-szem-fogalmanak-nyelvi-kepe-a-lengyel-frazeologiai-kapcsolatokban-es-kozmondasokban/minden-oldal.html>
6. **Konceptualizacja pojęcia życie w języku polskim w świetle materiałów ankietowych.** In: StSl Hung. 56 (2011), 59-80.
7. **Néhány megjegyzés a frazeológia szerepéről a világ nyelvi képének rekonstruálásában** (magyar és lengyel anyag alapján). Bárdosi Vilmos (szerk.) 2011: Tegnapi filológiánk mai szemmel. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 71-77.
8. **Az élet fogalmának nyelvi képe a magyar és lengyel nyelvben** (kérdőíves anyag alapján). (megjelenés alatt In: Kultúra és nyelv, kulturális nyelvészet – Új nézőpontok a magyar nyelv leírásában 3.)
9. **A halál perszifikációja és animizációja a magyar és a lengyel nyelvben** (megjelenés alatt In: Bárdosi Vilmos (szerk.) A szótól a szövegig)

10. **A szem fogalmának nyelvi képe a lengyel és a magyar frazeológiai kapcsolatokban és közmondásokban (megjelenés alatt)**
11. **A szem fogalma az angol, a lengyel, a magyar, az olasz és az orosz nyelv frazeológiai kapcsolatainak tükrében (megjelenés alatt In: www.filologia.hu)**